

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН ТАРЫХ ЖАНА МАДАНИЙ МУРАС
ИНСТИТУТУ ЖАНА Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ
УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИНИН АЛДЫНДАГЫ
ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕНЕШИ Д. 07.18.574**

Кол жазма укугунда

УДК: 902/904(575.2)

Солтобаев Орозбек Азекевич

**Кыргызстандын орто кылымдардагы курал-
жарактары VI-XIV кк.**

(типтери, хронологиясы жана эволюциясы)

Адистиги: 07.00.06 – Археология

Тарых илимдеринин кандидатты илимий даражасын алуу
үчүн диссертациянын авторефераты

Бишкек-2018

Диссертациялык иш Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Тарых жана чөлкөм таануу факультетинин “Археология, этнология, булактаануу жана тарыхнаама” кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчиси: тарых илимдеринин доктору, профессор
Худяков Юлий Сергеевич

Расмий оппоненттер: тарых илимдеринин доктору, профессор
Таймагамбетов Жакен Кожаметович

тарых илимдеринин кандидаты, доцент
Абдыканова Аида Калыдаевна

Жетектөөчү мекеме: Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин
гуманитардык факультетинин тарых бөлүмү
Бишкек ш., Кыргыз Республикасы 720038,
крн. Джал.

Жактоо 2018-ж. 22 июнда саат 14.00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тарых жана маданий мурас институту жана Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин тарых илимдеринин кандидаты (доктору) илимий даражасын алуу үчүн диссертацияларды жактоо боюнча Д. 07.18.574 диссертациялык кеңештин отурумунда өтөт. Дареги: Бишкек шаары., Чүй проспектиси, 265-а.

Диссертациянын кол жазмасы менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын китепканасынан таанышууга болот. Дареги: Бишкек шаары., Чүй проспектиси, 265-а. www.naskr.kg

Автореферат 2018-ж. “___” _____ таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
тарых илимдеринин доктору,
профессор**

Батырбаева Ш.Д.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Орто кылымдарда Борбордук Азия аймагында ар түркүн калктардын, уруулардын оротосунда этномаданий, саясий жуурулушуусу тездеп, алардын маданий жана саясий жакындашуусу болуп турган. Мына ушундай тарыхый окуялардан Кыргызстандын аймактары да четте калган жок. Борбордук Азияда калыптанган ири жана чакан көчмөн, жарым көчмөн мамлекеттердин калыптанышы жана кулашы тынымсыз жүргөн. Эрте орто кылымда көп сандаган түрк тилдүү калктардын Саян жана Алтай тараптан батышты карай жер которушуна байланыштуу Орто Азиядагы жергиликтүү калктарды түрктөштүрүү процесси башталган.

Бул мезгилде согуш өнөрү жана жоокерчилик коомдук турмуштун негизги багыты менен тыгыз айкалышкан. Ошого байланыштуу аймагыбыздын коомдук турмушунун алкагында аскер иши жаңы баскычка көтөрүлгөн.

Аскер ишинин өнүгүшү коомдун өнүгүшүнүн негизги багытынын бири болуп, орто кылымдардагы көчмөн жана жарым көчмөн уруулардын материалдык жана руханий маданияттары менен удаа өнүккөнү белгилүү. Сырткы душмандардан коргонуу аракетине ылайык, Кыргызстандын аймагындагы көчмөн, жарым көчмөн коомдордо курал-жарак жасоо, согуш жүргүзүү коомдук жашоонун бирден бир тармагы катары өз нугу менен өнүгө берген. Бирок, аталган процесстерди изилдөө Ата-Мекен тарыхында учкай маалыматтар менен гана чектелип, ар тараптуу изилденбей келет. Анын себептери археологиялык маалыматтардын жетишсиздиги жана жазма булак маалыматтарынын аздыгы менен байланыштуу. Акыркы жылдары бул доордун тарыхынын олуттуу учурлары, археологиялык жаңы маалыматтар менен толукталууда. Ошондуктан аскер өнөрү менен байланыштуу археологиялык табылгаларды байыркы жана орто кылымдардагы Кыргызстандын элдеринин материалдык маданиятын изилдөө ишинин маанилүү булактарынын бири катары кароо –илимий иштин негизги актуалдуу маселеси болуп саналат.

Изилдөөнүн деңгээли:

Аталган мезгилдин археологиясын изилдөө кыргыз тарых илиминде жаңы багыт катары калыптанып келе жатат. Бүгүнкү күнгө чейин жоокерчилик иши менен байланыштуу булактардын аздыгы жана системалуу изилдөөлөрдүн жоктугу ачык баамдалат. Ошондуктан орто кылымдардагы аскер ишин атайын изилдөө деңгээлине көтөрүү зарылчылыгы учурдун талабы болуп саналат. Алгачкы изилдөөлөр:

1. Революцияга чейин согуш өнөрүнө байланышкан маалыматтар жана табылгалар жалпылама мүнөзгө ээ болуп, археологиялык жана этнологиялык булактаануучулук илимий багытта жүргүзүлгөн эмес. Эрте орто кылымдардагы аскер ишине байланышкан маалыматтар жергиликтүү, араб жана кытай булактарында үстүртөдөн же кыска гана маалымдалат. Ал эми XIX кылымдан баштап жоокерчилик курал-жарактары орус окумуштууларынын, саякатчыларынын жана алгачкы кыргыз тарыхчыларынын эмгектеринде тек гана баяндоо иретинде чагылдырылган.

2. XX кылымдын 20-40-жылдардын аралыктарында согуш өнөрүнө байланышкан жоокерчилик курал-жарактарынын түрлөрүн чогултуп, изилдөөнү белгилүү археолог А.Н. Бернштам жүргүзө баштаган. Ал изилдөөлөрүндө Кыргызстандын байыркы, түрк жана моңгол доорунун маданияттарын изилдеп, согуштук курал-жарактар тууралуу жалпы жонунан гана чагылдырган эмгектерин жарыялаган.

3. 1950-90-жылдар аралыгында Кыргызстандын аймагында изилдөө жүргүзгөн археологдор А.Н. Бернштамдын, Ю.А. Баруздиндин, А. Кибировдун, В.Ф. Горбунованын, С.С. Сорокиндин, И.К. Кожомбердиевдин, К.И.Ташбаеванын, В.П. Мокрыниндин, Ю.С. Худяковдун жана этнограф С.М.Абрамзондун эмгектеринде согуш куралдары жана аскер өнөрү жөнүндөгү айрым маалыматтар, пикирлер камтылган.

И. Молдобаев, Ч. Мамытбеков жана Э. Сулайманов кыргыз элинин ооз-эки чыгармачылыгын изилдөө аркылуу аскер иши жана куралдары тууралуу учкай эскеришкен.

Кыргыз тарыхнаамасында археологиялык маалыматтар боюнча жоокердик куралдарга байланышкан алгачкы илимий эмгекти Ю.С. Худяков менен И.К. Кожомбердиев 1987-жылы жазышканын белгилей кетүү кажет. Алар эрте көчмөндөрдүн жоокердик куралдарын анализдеп, ар тараптуу изилдөөлөрдү жүргүзүп, Кыргыз тарыхындагы аскер өнөрүнө байланышкан маселелерди изилдөөгө алгач чыйыр салышкан.

Мыдан сырткары В.П. Мокрынин жана К.Ш. Табалдиев тарабынан 1992-2016-жылдары орто кылымдардагы аскер ишине арналган илимий макалалар жазылган. Ю.С.Худяков, К.Ш.Табалдиев менен ушул диссертациянын автору О.А.Солтобаевдин биргелешкен изилдөөлөрүндө табылган аскер куралдарына жана башка табылгаларга байланыштуу илимий макалалары жергиликтүү жана эл аралык илимий басылмаларда жарыяланды.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргызстандын орто кылымдардагы курал-жарактары (VI-XIVкк.)

Изилдөө предмети: Кыргызстандын аймактарындагы VI-XIV кылымдардагы жоокердик курал-жарактары, аскердик түзүлүшү жана согуш өнөрүн чагылдырган археологиялык, этнографиялык, тарыхый жазма булактардын, этнографиялык изилдөөлөрдүн айкалышында изилдөө болуп саналат.

Изилдөөнүн хронологиясы: изилдөөдө Кыргызстандын аймагындагы эрте орто кылымдардан тартып кеч орто кылымдарга чейинки мезгил (VI кылымдын экинчи жарымынан тартып XIV кылымдар аралыгы) камтылды

Изилдөө аймактары: азыркы Кыргызстандын VI-XIV кылымдарда баардык аймактарын мекендеген калктарга тишелүү маалыматтар эске алынды.

Изилдөөнүн максаты Кыргызстандын VI-XIV кылымдарындагы жоокерчилик курал-жарактарын, аскердик уюмдашуусун археологиялык жана башка (жазуу, петроглифтер, фольклор, этнографиялык) булактардын айкалышында комплекстүү аныктоо.

Жогорудагы максатты чечүү үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

1. Кыргызстандын орто кылымдардагы археологиялык казуудан табылган курал-жарактар комплексин ар тараптуу изилдөө менен алардын сапаттык өзгөчөлүктөрүн жана мезгилдик өнүгүүсүнүн эволюциясын талдоо;
2. Жоокердик курал-жарак жана жабдык табылгаларын анализдеп алардын пайда болгон мезгилин, түрлөрүн жана типтерин, колдонулушун жана аскер курамынын түзүлүшүн иликтөө;
3. Жоокердик курал-жарактарды, алардын колдонулушун, өнүгүү процесстерин, согуш жүргүзүү тактикасын жазуу булактарындагы маалыматтардын негизинде талдоо;
4. Кыргызстандын орто кылымдардагы түрк көчмөн жана монгол мезгилиндеги жоокерчилик ишинин жана курал-жарактардын өнүгүүсүнүн эволюциялык байланышын, ошондой эле чектеш аймактардагы жана Борбордук Азия урууларынын карым-катнаш байланыштарын изилдөө негизги милдеттерден болуп саналат.

Диссертациянын булактык базасы. Эмгекте пайдаланылган булактарды алардын илимий айлампага киргизилген деңгээлине жана өзгөчөлүгүнө карата төрт топко бөлөбүз. Биринчи *топко* автор түздөн-түз катышкан ички Теңир-Тоодогу, Алай жергелериндеги жергиликтүү жана чет элдик биргелешкен эл аралык археологиялык казуулардын материалдары камтылды. Атап айтканда Кыргыз мамлекеттик университетинин археология жана этнология кафедрасы уюштурган Кочкор өрөөнүндөгү Бел-Саз, Чап, Беш-Таш-Короо көрүстөндөрүн изилдөөлөр (1988-1991-жж.); Кыргыз жаш тарыхчылар ассоциациясы тарабынан уюшулган 1989-1991-жылдардагы аталган эстеликтердеги археологиялык изилдөөлөр; Кыргыз-немец эл аралык археологиялык экспедициясынын изилдөөлөрү (Сүттү-Булак көрүстөнү, 1996-1997-жж.); Кумтөр археологиялык экспедициясы учурундагы изилдөөлөр; Кыргыз-Түрк тарых куруму Турция менен биргеликте уюштурган эл аралык Соң-Көлдөгү жана Алай районундагы изилдөөлөр. Мындан сырткары 2004-2005-жылдардагы Нарын, Атбашы археологиялык экспедицияларынын Кошой-Коргон шаар урандысынан жана Айгыржал эстелигинен топтолгон археологиялык материалдары пайдаланылды. Кыргыз-Корей эл аралык экспедициясын (2010-2011-жж.) аска-таш сүрөт эстеликтерин изилдөө мезгилиндеги материалдары да колдонулду.

Экинчи топко археологдор А.Н. Бернштам, А. Кибиров, Л.П. Зяблин, Л.Р. Кызласов, Д.Ф. Винник, А.К. Абатеков, И.К. Кожомбердиев жана К.Ш. Табалдиевдин жарык көргөн материалдары, *үчүнчү топко* КМТМнин фондунун, Кыргыз улуттук университетинин музей лабораториясынын жана жеке адамдардын коллекциясынын материалдары да колдонулду. Тосор жана

Таш-Төбө көрүстөндөрүнөн табылган эстеликтер АКШнын Аризон университетинин лабораториясында радиоуглероддук (C_{14}) анализден өткөрүлүп, мезгили аныкталган.

Төртүнчү топко салыштыруу иретинде пайдаланылган коңшу аймактардагы жана Борбордук Азиядагы тектеш материалдар киргизилди.

Изилдөөнүн теориялык –методологиялык негизи: Диссертациялык иште археологиялык булактарды түрлөргө, типтерге, класстарга бөлүү системасын негиздөөдө эволюциялык теорияга таяныч жасалды, илимий объективдүүлүк, тарыхый принциптер сакталды. Археологиялык табылгаларды типтерге, түрлөргө бөлүүдө, өзгөчөлүктөрүн аныктоодо тарыхый-генетикалык, салыштырмалуулук, типологиялык диахрондук, тарыхый системалык, структуралык -функционалдык жана математикалык статистикалык анализ жүргүзүү колдонулду, тарыхый булактардын айкалышында объективдүү, салыштырмалуу анализ жүргүзүү методдору колдонулду.

Изилдөөнүн жаңылыгы: Диссертациялык иште Кыргызстандын орто кылымдардагы жоокердик курал-жарактардын топтомуна, уюмдашуусуна, чеберчилигине биринчи ирет атайын археологиялык жана жазма булактар аркылуу анализ жүргүзүлдү. Изилдөөнүн жүрүшүндө булак таануучулук кору байытылды. Жаңы табылган курал-жарактар аркылуу орто кылымдардагы көчмөн жана отурукташкан калктардын мамилелерин аныктоого негиз салынды.

Практикалык мааниси: Диссертациянын илимий жыйынтыктарын орто кылымдардагы Кыргызстандын жана коңшу аймактардагы тарыхы боюнча жалпылаштырылган эмгектерди жазууда, окуу-педагогикалык процессинде пайдаланууга болот Изилдөөнүн жыйынтыктарын тарыхый-маданий мурастарды маалымат ирээтинде жайылтууда, жоокердик-патриоттук тарбиялык иштерди алып барууда, жер-жерлерде орто кылымдарга арналган музей экспозицияларын уюштурууда колдонууга болот.

Диссертацияда коргоого коюлуучу негизги жоболор: Илимий изилдөөнүн жыйынтыгында коргоого төмөнкү жоболор сунуш кылынат:

1. Кыргызстандын эрте орто кылымдардагы жоокерчилик курал-жарактарынын жана аскердик согуш өнөрүнүн өнүгүшү Борбордук Азияда түзүлгөн көчмөн түрк каганаттарынын бирикмелеринин маданиятына, анын ичинде жоокерчилик ишине таасир эткен. Тактап айтканда, Түрк каганаты учурунда жаңы жаа түрлөрү, жебе учтарынын жаңы түрлөрү пайда болду.
2. Орто кылымдардагы Кыргызстандын түрк тилдүү калктарынын жоокердик курал-жарактарынын жана аскердик өнөрүнүн өнүгүшүнө байыркы жергиликтүү уруулардын жана отурукташкан калктардын салымы зор болгон. Экинчиден кара-кытай жана түрк монгол урууларынын келген учурунда кайрадан аскер куралдарынын мүнөзү өзгөрө баштаган. Байыркы жаага орнотулуучу сөөк бастырмалар сакталып, үч канаттуу жебелер маанисин жоготпой кала берген.

3. Карахандар мезгилинде көчмөн түрк тектүү калктар отурукташып, жергиликтүү калктар менен аралашты. Алардын ортосунда маданий жалпылык калыптанды. Ислам маданиятынын тарашы түштүк-батыш маданияттар менен алака түзүүгө мүмкүнчүлүк түздү. Жоокерчилик ишиндеги курал-жарак комплексинин жаңы үлгүлөрү тарай баштаган. Жөө аскерлер пайда болду жана бул мезгилде оор куралданган атчан жоокерлердин түзүмдөрү кала берген.
4. XII-XIII кылымдарда жоокердик өнөр ишинде олуттуу өзгөрүүлөр болуп, Борбордук Азияга мүнөздүү курал-жарактардын жаңы монгол тибиндеги түрлөрү пайда болду.
5. Кочкор, Нарын жана Алай өрөөнүндөгү археологиялык изилдөөлөрдө табылган эстеликтерди анализдөө орто кылымдардагы жоокердик өнөрдүн салттары кыргыздардын жоокердик өнөрүнүн калыптанышына таасир эткенин аныктады.

Изилдөөчүнүн жеке салымы: Археологиялык изилдөөлөрдүн натыйжасында Кыргызстандын аймагындагы орто кылымдарга тиешелүү аскердик курал-жарактар жана башка тарыхый эстеликтер алгачкы ирет илимий айлампага киргизилди, табылган жана мурда белгилүү болгон курал-жарактардын топтомдору системалаштырылып, ар тараптуу талдоо жүргүзүлдү. Кыргызстандын орто кылымдарга тиешелүү курал-жарактар тууралуу булактардын жыйындысына анализ жүргүзүлүп, мезгили, түрү, топтому, түзүмү, алардын өнүгүү баскычтары аныкталды. Курал-жарактар аркылуу аймактагы эстеликтердин доорун аныктоого, этностордун карым-катнашын изилдөөгө мүмкүнчүлүк түзүлдү.

Иштин апробациясы Изилдөөнүн жыйынтыктары эл аралык жана республикалык илимий конференцияларда Бишкек (1994, 2005, 2015-2016), Ош (2000), талкууланды. Мындан сырткары 2002 ж. кыргыз энциклопедиясына диссертациянын мазмунуна байланыштуу ондон ашык макалалар жарык көрдү. Германияда (1997), Кытай Үрүмчи (2016) КР жарык көрдү.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы: диссертациялык иштин негизги жоболору жана иштин мазмунуна байланыштуу илимий макалалар, тезистер ата мекендик жана чет элдик басылмаларда жарыяланды, ошондой эле коллективдүү монографиялар жарык көрдү: Бишкек (1994, 2005, 2008, 2011, 2012), Ош шаарынын 3000 жылдыгына арналган конференция (2000), Сеул (2012), Кемерово (1995), Берлин (1997), Үрүмчи (2016), Кыргыз тарыхы. Энциклопедия. (2002), Кыргызстан антропологдорунун I Конгрессинин материалдары (2012), Жусуп Баласагындын 1000 жылдыгына арналган илимий конференциянын материалдары (2016), Российская Археология, 1997,

Диссертациялык иштин структурасы: Иш киришүүдөн, үч баптан, жыйынтыктан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Кириш сөздө тандалган теманын актуалдуугу жана жаңылыгы негизделип, маселеленин историографиясы көрсөтүлгөн, изилдөөнүн максаты жана милдеттери, хронологиялык чектери, изилдөөнүн объектиси жана предмети, методологиялык негизи жана булактар базасы, эмгектин практикалык мааниси, диссертациянын структурасы берилген.

Диссертациялык иштин биринчи бабы “Кыргызстандын VI-X кылымдардагы түрк тилдүү калктардын курал жарактарына” арналып, анда жоокерчилик курал-жарактарынын жана согуш өнөрүнүн изилдениши, аралыкта, бетме-бет кармашта колдонулуучу курал жарактар, жоокердин денесин коргоочу жабдыктар, алардын жалпы мүнөздөмөсү жана аскер ишинин уюмдашуусу каралат.

Кыргызстандын байыркы жана орто кылымдагы калктарынын жоокердик өнөрүнө жана курал-жарактарына байланышкан маалыматтар XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап орус саякатчылары, аймак таануучулары, илимдин башка тармактарынын өкүлдөрү жана аскер адамдары тарабынан маалымдала баштаган. Мындай маалыматтар Ч. Валихановдун, П.П. Семенов Тянь-Шаньскийдин, В.В. Радловдун, алгачкы кыргыз агартуучуларынын бири Талып Молдонун, орус империясынын археологиялык комиссиясы тарабынан Кочкор өрөөнүндө казуу жүргүзгөн А.М. Фетисовдун, Ф.В. Поярковдун эмгектеринде кезигет. Кыргыздардын аскер өнөрүнө байланышкан баалуу маалыматтар Б. Солтоноев тарабынан чогултулган.

Жоокердик иштин тарыхын археологиялык жактан изилдөө совет доорунда жаңы баскычка көтөрүлө алды. 1938-1950-жылдарда А.Н. Бернштам жетектеген экспедициянын жыйынтыгындагы археологиялык табылгалар, анын ичинде курал-жарактардын үлгүлөрү аркылуу орто кылымдагы көчмөндөрдүн аскердик курал-жарактарынын түрлөрүн иликтөөгө багыт түзүлүп, андан ары калыптана башталды. Орто кылымдардагы жоокердик өнөргө байланышкан материалдардын көбөйүшүнө Кыргызстандын Ички Тенир Тоо, Талас, Баткен, Кенкол Чүй жана Ысык-Көл жергелеринде А.К. Кибиров, А.Л. Кызласов, Л.П. Зяблин, Ю.Д. Баруздин жана Н. Кожемяко, 1950-70-жылдардын аралыгында И.К. Кожомбердиев Д.Ф. Винник, В.П. Мокрынин жана Я.А. Шер тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыктарынын мааниси зор.

Кыргызстандын орто кылымдардагы көчмөндөрүнүн жоокердик ишин жана курал-жарактарынын топтомун окуп үйрөнүүдө Ю.С. Худяковдун орду зор. Ал тарабынан 1980-жылдардын башында И. Кожомбердиев менен бирдикте Кенкол маданиятынын урууларынын курал-жарактарын, аскер ишин системалаштырып изилдөө менен аларды реконструкциялаган. Акыркы жылдарда Кыргызстандын эрте көчмөндөрдүн жана орто кылымдардагы жоокерчилик ишине байланышкан К.Ш.

Табалдиевдин, К.И. Ташбаеванын жана С.И. Ивановдун ар тараптуу изилдөөлөрү жаңы археологиялык булактар менен толукталды.

Бүгүнкү күндө Кыргызстандын орто кылымдардагы көчмөндөрүнүн жоокердик ишин жана курал-жарактарынын системалаштырып изилдөөгө айрым аракеттер жасалган, бирок малыматтардын жетишсиздигине байланыштуу атайын эмгектер жазылган эмес.

Бул мезгилдеги аталган курал-жарактарга *жебе*, *жаа* жана *коломсок* (колчан) кирет. *Жебе* жыгачтан, сөөктөн жана темирден жасалган. Жыгач жана сөөк жебелер сейрек кездешет. Темирден жасалган жебелер 9 топко бөлүнүп каралат. Ар бир топ формасы боюнча өз ичинен бир канча типке бөлүнөт. Мисалы, үчканаттуу жебелер 8 типке, эки канаттуу жебелер 2 типке, жалпак жебелер 7 типке, ромба сымал жебелер 5 типке, үч бурчтуу – үч канаттуу жебелер 2 типке, үч бурчтуу жебелер 3 типке, тегерек формадагы жебелер 2 типке, сүйрү жана тик бурчтуу формадагы жебелер бирден типке бөлүнөт.

Кыргызстандын түрк кагандары доорлорунда VI-VIII кылымдарда негизинен үч канаттуу көлөмдүү жебелер колдонулса, ал эми VIII-X-кк. куушураак соот бузар үч кырдуу, ромба жана төрт кырдуу жаңы түрлөрү колдонулган. Болжолу отурукташкан калктар менен көчмөн түрк урууларынын алакасынын таасиринен же түрктөрдүн отурукташуусу менен бирге денени коргоочу чопкуттардын согуш талаасында колдонулушуна каршы жаңы түрү катары жаралган.

Жаалар жөнөкөй, курама жана серпилүүсү күчөтүлгөн жаалар деп бөлүнөт. Күчөтүлгөн курама жаалар Евразияда коло доорунан бери белгилүү, кийинчирээк башка аймактарга тараган. Жөнөкөй жаа бүтүн жыгачтан жасалат. Мындай жааларды жасоодо бир нече жыгач бөлүктөрүн кынап бириктирүү ыкмалары кеңири колдонула баштаган. Ушундай жааларды жасоодо ири малдын мүйүзүн жана сөөктөрүн бастырма катары колдонушкан. Күчөтүлгөн бул типтеги курама жаалар айрым изилдөөчүлөрдүн пикирлеринде Борбордук Азияда жана Түштүк Чыгыш Сибирде пайда болгон.

Жаа эч качан бастырмасыз жасалган эмес. Бастырма жаанын серпилгичтигин күчөткөн. Сактардын, хуннулардын, орто кылымдардагы түрк доорлорунда сөөктөн жасалган бастырмалуу жааларынын көлөмүндө, формасында, ошондой эле жаа бастырмаларынын саны боюнча айырмалана турганын археологдор аныктаган. Жаалардагы сөөк бастырмалардын саны 2ден 7ге чейин же андан да ашык болушу мүмкүн.

Кыргызстандан табылган жааларды 4 типке бөлүп кароого болот. 1-тип. Сөөк бастырмалары жаанын ортоңку бөлүгүнүн эки капталына, маңдайкы тарабына, ошондой эле эки четки илмек жыгачтарына капталган. Жаанынын ийндеринин ички бети жалпак, кыска бастырмалар менен күчөтүлгөн. Жаанын ортоңку эки бастырмалары трапеция түрүндө болуп, узунунан сыртын карай капшырылган абалда. Анын беттери жыгачка чаптоо үчүн чиймеленген. Биздин пикирибиз боюнча ушундай жаа тибин жасоо

традициясы VII кылымга чейин уланган. 2-тип. Сөөк бастырмасы ортоңку бөлүгүнүн (туткасына) эки капталына жайгаштырылуучу жаанын тиби. Бул бастырмалардын көлөмүнө караганда жаанын ортоңку бөлүгү ийилгис кылып күчөтүлүп, ийиндеринин серпилүүсүн жогорулатуу үчүн жаанын ортоңку бөлүгүнүн эки капталына көлөмдүү трапеция формасындагы бастырма чапталган түрү. Муну курама күчөтүлгөн жаа катары кароого негиз бар. Эстелик АКШнын Аризона университетинде өткөрүлгөн радиоуглероддук анализ (C14) боюнча 563-618 жылдардын аралыгына таандык деп аныкталган. 3-тип. Сөөк бастырмасынын жаа жыгачынын ортоңку бөлүгүнүн эки капталына жана бет мандай тарабына бекитилүүчү тиби. Жакшы сакталган бул типтеги жаа Беш-Таш-коро II (коргон 3) көрүстөнүндө табылган. 4-тип. Мында сөөк бастырма жаанын ортоңку бөлүгүнүн эки капталына чапталган. Бул типтеги жаалар Беш-Таш Коро I, II, III, Сүттү-Булак көрүстөндөрүнөн табылган. Жаа бастырмалары трапеция айрымдары сүйрү формада болгон. Жыгачты желимдөөдө бастырмалардын ички бети жана эки баш тарабы чиймеленген. Жаа жыгачтары сакталып калган эмес.

Ошентип, түрк каганаттарынын учурундагы жааларынын калыптанышына хунндардын жааларынын таасири болгон. Дене коргоочу соот, чопкуттардын кеңири колдонулушу жаңы күчөтүлгөн жаалардын түрүн колдонууга түрткү берген. Ал эми түрк мезгилиндеги жаалар хунн доорунун жааларынан айырмаланган. Жаа бастырмаларынын саны азая баштаган. Жаанын борбордук бөлүгү ийилгис абалда күчөтүлүп, ийин серпилүүсү жогорулатылып, бирок жаанын көлөмү кичирее баштаган. Башкача айтканда, жаанын эки четине сөөк бастырмалары колдонулбай калган.

Орто кылымдардагы жоокердин жебе сактоочу жана алып жүрүүчү жарагы куту-коломсоктор болуп эсептелинет. Манас эпосунда жебе сактоочу кутуну “коломсок” деп сүрөттөйт. VI-XII кылымдарда коломсок жыгачтан, кайыңдын кабыгынан жасалган. Коломсоктун “жакасы”, ички жебе сактоочу “чөнтөгү” жана аны тагынып жүрүү үчүн жасалган сөөк же темир илгичи бар.

Кыргызстандын орто кылымдардагы көрүстөн эстеликтеринде коломсоктор жана алардын бөлүктөрү табылган. Коломсокторду жыгач жана кайың кабыгынан жасалган типтерге бөлүүгө болот. Алардын жасалыш материалы жана сырткы формасынын айрым өзгөчөлүктөрүн эске алып группаларга жана типтерге бөлүнөт.

Группа. Жыгачтан жасалган коломсоктор. Коломсок кутуларын эки жыгач кесиндисин узатасынан кайкы абалда жонуп, бири-бирине дал келтирүү аркылуу бириктирилген. Түп жагына сүйрү жыгачтан жасалган түп капкагын бекитишет. Бардык коломсоктордун жогору жагы кууш, алды жазы жасалган. Кээ бир жыгач коломсоктордун жогоку тарабынын (моюну) сыртында, төрт чарчы кесинди кылып “чөнтөк”, анын карама-каршы тарабы бийик “жака” сымал абалда жасашкан. Бул коломсоктор эки типке бөлүнөт:

1-тип. Жыгач коломсоктордун жогору жагынан куушураак, түбү кең. Ички түзүлүшү сүйрү. Жакасы жок. Коломсоктордун узундугу 90 см,

ооз тарабы 15 см, түбү 19 см. Коломсоктун чөнтөгү 2 бүтүн тактайды 1 см калыңдыкка чейин узатасынан жоонулуп кайкы абалда жукартып бириктирилген. Түбүндө 1 см калыңдыкка чейинки “түп” капкагы сүйрү абалда жасалып, коломсоктордун каптал жыгачтарына бекитилген. Түп капкактын сыртына бири-бирине карама-каршы багытталган эки окшош жаныбардын элеси оюлуп кооздолгон. Коломсоктун сырткы бети көк боек менен боелгон. Ошондой эле коломсоктун ичинде ар түрдүү канаттуу темир жебелер салынган. Анын үстүңкү капкагы болушу толук ыктымал. Анткени коломсоктогу жаалар учтарынын жогору каратылышы жоокерге ыңгайсыздык жаратпоо үчүн мындай капкактын болушу негиздүү. *2-тип.* Жыгачтан жасалган. Жогору тарабынан кууш цилиндр абалындагы коломсок. Анын жогору жагында жакасы бар. Коломсоктун ички көңдөйчөсү сүйрү абалда жасалган.

II группа. Кайыңдан жасалган коломсоктор. Цилиндр формасында, жогору жагынан түбүн карай кеңейтилген конус, ички көңдөйчөсү сүйрү абалда жасалган. Бул типтеги коломсоктор б.з. баш чендеринен тарта белгилүү. Себеби, Кыргызстандын аймагында аталган мезгилге тиешелүү темирден жана колодон жасалган коломсок илгичтер табылган. Коло илгичтер түрк көрүстөндөрүндө сейрек кездешүүчү табылгалардын катарына кирет.

Жыйынтыктап айтканда, орто кылымдардагы түрк жоокерлери коломсоктордун түрлөрүн кеңири колдонуп келишкен. Түрк мезгилинин коломсок илгичтеринин пайда болушу жергиликтүү уруулардын таасири менен болгон. Бул жабдыктар кеч орто кылымдардагы, моңгол мезгилиндеги уруулардын жоокерчилик ишинде колдонулуп келе берген.

Бетме-бет кармашта колдонулуучу курал жарактар: кылыч, чокмор, балта, найза, канжар. Орто кылымдардагы түрк каганаттары мезгилинде жакынкы аралыктагы чабышта колдонулуучу куралдардын бирин *кылычтар* тобу түзөт. Кылычтар кол калканычтарына, мизинин жара кесилишине, бычагынын формасына жараша төмөндөгү топторго бөлүнөт:

I группа. Бир миздүү ийри, сабында кол калканчы жок кылычтар, алар үч типке бөлүнөт: *1-тип.* Кылычтын (сабля) узундугу - 85 см, сабынын узундугу - 17 см.; *2-тип.* Ийри, бир миздүү, сабында кол калканычы бар кылыч; *3-тип.* Туурасынан жара кесилиши тамчыны элестеткен кылыч.

II группа. Эки миздүү кылыч (мечь). Сабынан, чаап-кесүүчү түз, эки миздүү бычагынан турат. Бул группанын бир түрү гана белгилүү. *Чокморлор, шалк-этмелер.* Жакынкы аралыкка сокку урууга ылайыкташтырылган байыркы куралдардын курамына кирет. Шалк-этмелер жасалган материалы боюнча эки типтен турат: *1-тип.* Сүйрү, көлөмдүү, сокку уруучу бөлүгү металлдан жасалган (биметалл). Биздин пикирибизче мындай куралдарга темир, чынжыр менен тешиктине бекитилип, түрк атчан жоокерлери колдонгон. *2-тип.* Колодон шар формасында илгичтүү куюлуп жасалган. Ал Ысык-Көл өрөөнүндөгү кенчтин курамында табылган. Авторлор табылган мезгили тууралуу маалымат беришпейт. *3-тип.* Таштан жасалган. Бирөө гана табылган. Таш чокмордун уңгусу жумуртка формасында. Анын жогору жана

төмөн жактарына бири-бирине дал келген көзөлгөн тешикчеси бар. Бул көзөнөктөргө темир же жыгач сап, балким жип же кайыш өткөрүп, курал катары колдонууга ылайыкташтырылган.

Аталган куралдын келип чыгуусу жана колдолунушу жөнүндө окумуштуулардын бирдей пикири азырынча жок. Чокморлор, шалк-этмелер ар түрдүү формада болуп, ар кандай материалдардан жасалып, байыркы доорлордон этнографиялык мезгилге чейин колдонгон курал-жарактар болгонун жогорудагы маалыматтар айгинелеп турат.

Согуштук балталар Кыргызстандын орто кылымдардагы түрк каганаттары мезгилиндеги сейрек кездешүүчү куралы болуп саналат. Турпаты боюнча балталарды бир чоң группага киргизип, кээ бир айырмачылыктарына карап, типтерге бөлүүгө болот. **1-тип.** Тоголок бөркү бар, жаагы трапеция сымал балта. Бул курал Тосор жергесиндеги түрк дооруна тиешелүү көрүстөндөн табылган. **2-тип.** Кууш жаактуу жана кыска бөрктүү балталар. Бул балтанын түрү Кочкор өрөөнүндөгү Көк-Сай жергесиндеги аскага тартылган соотчон, колунда куш кармаган сүрөттө чагылдырылган. Бул курал түрк тилдүү уруулардын эстеликтеринде сейрек кездешет. **3-тип.** Теше (чекан). Бул сейрек кездешүүчү темирден жасалган согуштук куралдардын түрү. Бул курал орто кылымдардагы эстеликтердеги жалгыз табылга. Теше балта сымал ичке трапеция тибиндеги жаагынан, жогору карай ичкертилген бөркүнөн турат. Бөрктүн сапталуучу көзөнөгү бар. **4-тип.** Кош жаактуу балта(балта-теше). Балтанын бултүрү сейрек кездешүүчү куралдардын катарына кирет. Ал Кара-Балта шаарына жакын X-XI кылымдарга мүнөздүү Кош-Коргон шаар урандысында табылган.

Айбалта – же балта согуштук курал катары “Манас” эпосунда эскерилет. Ал курч темирден жарты ай сымал жасалып, катуу жыгач менен сапталган. “Манас” эпосунда айбалта темир менен болоттун ширелүүсүнөн жасалып, сабы ыргай болуп, ага кайыштан бүлдүргү тагылган. Айрым учурларда айбалталар кооздолгону сүрөттөлөт.

Жакынкы аралыкта согушууга ылайыкташкан саюучу, каскактуу курал - *найза* болуп эсептелинет. Байыркы түрк жазма эстеликтеринде жана “Манас” эпосунда найза “сүңгү” деп аталат. Мындан сырткары башка аталыштагы найзалар да эпостордо баяндалат.

Кыргызстандын аймагында найзалардын төрт даанасы белгилүү. Алар жара кесилишинин формалары боюнча группаларга жана типтерге бөлүнөт:

I группа. Жара кесилишинде тегерек, сырткы түзүлүшү боюнча узун конус формасында. Найза саптоого ылайыкташтырылган моюндуу жасалган. Найза сапка мык сымал темир менен бекемделген. Түп тарабы жыгачка саптоого ылайык көңдөйлүү. Моюну кошумча шакек менен тегеректелип, бекемделген. Айрым белгилери боюнча IX-X-кк. Енисей кыргыздарынын найзаларына окшош.

II группа. Жара кесилиши боюнча сүйрү абалында. Найза эки типтен турат. *1-тип.* Найза учу узун, сүйрү абалында, моюндуу. *2-тип.* Үч бурчтуу узартылган найза.

Найза бетме-бет кармаштарда кылычтарга караганда натыйжалуу болгон. Ошондуктан түрк урууларынын жоокерлери бул куралдарды арбын колдонушкан.

Ошентип, орто кылымдардагы түрк уруулары колдонгон найзалар кийинки монгол доорунда жашаган урууларда жана кыргыз, казах урууларында да жоокерчилик өнөрүндө колдонулгандыгын эпостогу маалыматтардан байкоого болот.

Жоокерлердин денесин коргоочу жабдыктары: туулгалар, чопкуттар, сооттор жана калкандар эрте орто кылымдарда (VI-IXкк) Кыргызстандын көрүстөн эстеликтеринде өтө чанда кездешет. Айрым жазуу булактарында маалымдалат. Жоокерлердин маанилүү дене коргоочу жабдыгын туулгалар түзөт. *Туулга* жана ага бекитилүүчү шаймандар жоокердин башын, мойнун, ийинин коргоочу согуштук баш кийим. Маалыматтарга ылайык ар кандай формадагы туулгалар колдонулуп келген. Алар жыгачтан, булгарыдан, чулу куюлган металлдан жана темирден жасалган. Кийгенде жумшак болуусу үчүн жумшак кездеме же кийиз менен туулганын ички бети капталган. Кыргызстандын аймагында сак дооруна таандык туулга табылган. Ал колодон чулу куюлуп жасалган. Туулгалардын формасы конус – төбөсүн карай куушурулган абалында, жарым шар формасында болгон. Айрымдарынын төбөсү шиш сыяктуу жасалган. Жогорудагыдай маалыматтардын негизинде Кыргызстандын аймактарындагы түрк доорунун жоокерлери конус формасындагы туулгаларды кийип жүрүшкөн деп жыйынтык чыгарууга болот. Алар темир пластиналарынан кыналып жасалышы мүмкүн.

Түрк каганаттары мезгилиндеги *сооттор* башка курал жарактарга караганда салыштырмалуу начар изилденген. Кыргызстандын аймагындагы түрк каганаттары мезгилинин жоокерчилик ишинде жалпак металлдан жасалган ламелярдуу, каттама жана темир шакектер менен куралган сооттор колдонулган. Анда башка пластиналарды жана темир шакектерди удаа бириктирип аралаш конструкциядагы соотторду жасашкан. Түрк доорундагы сооттордун бир канча конструктивдик түзүлүшүн байкоого болот: I. жоокердин төш тарабын коргоочу бөлүгү (күрмө) жана төмөн тарабын коргой турган(белдемчи) бөлүктөрү болгон. Ошондой эле колун, ийиндерин коргоочу бөлүктөрү көрсөтүлгөн. Айрым сүрөттөрдө түрк жоокерлеринин сооту гравировка –ичке оюп түшүрүү ыкмасы аркылуу берилген; II. түрк мезгилинде сооттордун кыска жана узун – бут ашыгына чейин жапкан эки түрү болушу мүмкүн деп болжойбуз. Ал эми атчан жоокерлердин элестеринде дененин жогорку жана төмөнкү тарабын коргоочу бөлүктөрүн даана байкоого болот. Жогорудагы айрмачылыктарды эске алып атчан жоокерлерден бөлөк шаар коргогон жөө аскер топтору болгон деп болжолдойбуз. Кыргызстандын эрте орто кылымдар мезгилинин соотторунун үлгүлөрү менен Карахандар мезгилиндеги шаар калдыктарынан табылган соот калдыктарынын ортосунда окшоштук жактары бар. III. Түрк каганаттары мезгилинде чынжырлуу сооттор, ошондой эле курама темир пластиналар шакекчелер менен куралган бирдиктүү айкалышкан сооттор да

болгон. Алардын Евразия аймагындагы табылгалар менен окшош жактары арбын. Жалпак темир пластиналардан жасалган ламелярдуу жана каттама(чешуйчатый) сооттор көчмөн уруулар чөйрөсүндө кеңири тараган. Мындай окшоштуктар Кыргызстандын аталган мезгилдеги калктардын карым-катнашынын натыйжасында калыптанган. Темир жана шакектер менен куралган сооттор Орто Азиядагы жергилүктүү отурукташкан маданияттарда б.з.ч. I миң жылдыктын башында кездешет. Денени коргоочу жабдыктардын жасалышында көчмөндөрдүн жана отурукташкан калктардын маданий карым-катнашынын алакасынын тереңдегени баамдалып турат.

Калкан – аралыктан атылган жебеден, бетме-бет кылыч жана найза соккусунан жоокердин башын, денесин коргоочу жабдык. Кыргызстандын орто кылымдардагы эстеликтеринен калкандар азырынча табыла элек. Бирок, б.з. I-IV кылымдарында кен-кол уруулары тегерек формадагы калканды пайдаланышкан. Орто кылымдардагы түрк уруулары калканды пайдалангандыгы тууралуу маалыматты Ат-Табари жана Ат-Тарсудан табабыз. Ал эми ушул доордун калкандары тууралуу маалыматты мезгилдеш жана тектеш аймактардагы маданияттардан табылган калкандардын мисалында андоого болот. Жогоруда белгилегендей Борбордук Азиянын орто кылымдардагы эстеликтеринде табылган калкандар тегерек формада. Айрымдары кооздолуп, бекемделип жасалган. Кыргызстандын Кенкол көрүстөнүндө табылган калкан да тегерек формада болгон. Кыргызстандын түрк мезгилинин калктарынын жеңил куралданган жоокерлери калкандарды колдонгондугу шек жаратпайт.

Эрте орто кылымдарда түрк жоокерлеринин аскердик куралдары бир беткей болгон эмес. Биринчиси, жеңил куралдар менен куралданган жөө жана атчан топтордон, экинчилери денелери чопкуттар менен корголуп, түрдүү курал-жарактуу оор куралданган жоокер топтордон турган. Оор куралданган атчан жоокерлер топтору өзгөчө орунду ээлеп, түрдүү уруулардан түзүлгөн, жеңил куралданган, атчан кошундардан айырмаланып турушкан. Атчан түрк жоокерлеринин денелери чарайналуу темирден жасалган күрмө жана белдемчи чопкуттар менен корголгон. Алардын айрымдары тордолуп согулган, көйнөк сымал соотторду кийишип, калкандар менен денелерин тосушкан. Бетме-бет салгылашууларда ийри, кош миздүү жана бир миздүү кылычтар пайдаланылган. Жоокерлер согуштук бычактарды жана канжарларды да колдонушкан. Айрым жоокерлер согуштук балталардын курамына кошулган теше (чекан), чокмор жана шалк-этмелерди колдонушкан. Бул курал-жарактар жакынкы аралыктагы согуш ишинде кеңири пайдаланылган. Муну ат-Табаринин маалыматы да тастыктайт. Анын маалыматы боюнча чопкутталган оор куралданган жоокер түзүмдөрү аскер курамынын борбордук бөлүгүндө турган. Жеңил куралданган жөө жана атчан жоокерлер калкан, канжар, балта менен куралданышкан жана сөөк бастырмалары менен күчөтүлгөн түрдүү жааларды колдонушкан.

IX-X кылымдарда айрым курал жарактардын, жаалардын жана жебелердин жаңы түрлөрү пайда боло баштайт. Бул жаалардын учтарындагы сөөк бастырмалардын саны азайтылып, борбордук бөлүгүнүн сөөк

бастырмалары күчөтүлгөн. Жебелерден узун жана кууш канаттуу өзөктүү (жыгачка жалгашкан жери) канаттары төрт бурчтуу, ромба, үч бурчтуу, учу үч кырдуу- үч канаттуу жана жалпак жебелер кеңири тарай баштаган. Соот бузар жебелердин санынын көбөйүшү болжолу дене коргоочу чопкуттардын согуш ишинде кеңири колдонула башталышы менен байланыштуу.

Түрк жоокерлеринин чопкуттарынын жеңил темир пластиналардан тизмектелген түрү кеңири тарай баштайт. Сооттордун пластиналары менен кошо темир шакектер бириктирилген жаңы түрү колдонула баштаган. Кыргызстандын түрк мезгилинин жоокерчилик ишинин курал жарактарынын курамы согуш өнөрүнө байланыштуу өнүгүп турган. Түрк тилдүү калктардын согуш жүргүзүү, коргонуу уюмдашуусу уруулук түзүлүшкө негизделип, оң жана сол канаттардан турган.

Х-ХII кылымдардагы Карахандардын курал жарактары, аскердик уюмдашуусунун өзгөчөлүгү деген экинчи бапта Кыргызстандагы түрк тилдүү калктардын курал-жарактарынын жана согуш өнөрүнүн эволюциясы, анын өзгөчөлүктөрү каралат. Аталган мезгилде ислам дининин кеңири жайылышына жана кубаттанышына байланыштуу көрүстөнгө курал-жарактар коюлбай калган. Курал-жарактар шаар урандыларынан гана табылат. Айрым маалыматтар жазма булактардан табылат.

Карахандар мезгилинин жоокердик согуштук курал жарактары алыскы аралыкка, бетме-бет кармаштарда жана денени коргоочу жабдыктардан турган. Бул мезгилдин жааларынын серпилүүсү күчтүү болгон. Карлук урууларынын карахандар мамлекетинин курамына киришин эске алганда сөзсүз алардын курал-жарактарына таасир этиши мүмкүн эле. VI-X кылымдардын аралыгында түрк көчмөн урууларынын отурукташуу процесси башталган.

Карахандардын жебелери темирден жасалган: жебе учунан (бөркүнөн), таканычынан жыгачка кадалуучу саптуу жасалган. Канаттардын формасы, жебе учтарынын өзөгүнүн абалына жараша группаларга жана типтерге бөлүнөт: **I.** Үч канаттуу жебелер (Бир тарабына узартылган ромба формасындагы жебе, Беш бурчтуу саптуу жебелер; учтуу бөркүнөн жана канаттарынан турган жебелер); **II.** Өзөгү жалпак жебелер (Бир тарабына узартылган ромба формасындагы жебе, Симметриялуу эмес ромба тибиндеги, кууш канаттуу, таканычтуу жасалган жебелер, канаттары ромба абалындагы жебелер); **III.** туура кесилиши боюнча линза формасындагы жебелер; **IV.** Үч кырдуу жебелер (соот бузар). **V.** Өзөгү тик бурчтуу жебелер (Жебе учу ромба абалында жасалып кыска моюндуу, кууш үч бурчтук формасындагы жебе); **VI.** Өзөгүнүн туура кесилишиндеги төрт бурчтуу жебелер (соот бузар (бронбойный) жебелер, учун карай созулган үч бурчтуу жебелер, узун ромба сымал жебе учтары, ромба формасындагы жебе, үч бурчтуу кичине жебе учу бар, кыска моюндуу, таканычтуу жана саптуу, төрт кырдуу, каптал жактарында экиден кын менен камсыз болгон жебе); **VII.** Жара кесилишиндеги тегерек формадагы жебелер.

Жалпы пикирибиз боюнча аталган мезгилде жебе канаттары салмактуу, кууш, учтуу жана сабы таканычтуу жасалган. Бул жебелер душмандарынын

соотун бузууга багытталган. Болжолу бул сооттордун түрлөрүнүн кеңири колдонулушуна байланыштуу жаңы жебелер жасалган. Жебелердин учтары салмактуу келип, моюндуу жана таканычтуу жасалышы соотторду бузууга ыңгайлаштырылган. Мындай жебелер орто кылымдардагы түрк урууларында сейрек колдонулган. Бул жебелер түрк жебелеринен жаңы өрчүтүлгөн, башкача айтканда түрк урууларынын отурукташуусу, карахандар мезгилиндеги шаарларда кол өнөрчүлүктүн өнүгүшү курал-жарак жасоодогу жаңы үлгүлөрүн өздөштүрүүгө жол ачкан.

Бетме-бет кармашта колдонулуучу курал-жарактар. Орто кылымдардагы карахандар мезгилинде жакынкы аралыктагы чабышта колдонулуучу куралдардын тобун *кылыч, найза, канжар* түзөт. *Кылычтар* төмөндөгү топторго бөлүнөт.

I группа. Саптуу бир миздүү кылычтар (палаш). Кылычтардын бычактары бир аз ийри. Бычактарынын жара кесилиши үч бурчтук сымал, сабы жана бычактын туташкан жеринде кол калканычтары бар.

II группа. Эки миздүү кылыч (меч). Кылыч сабынан, кол калканычы жок, чаап кесүүчү түз кош миздүү бычагынан турат. Кылычтардын мизинин туурасынан жара кесилиши жалпак ромба түрүндө.

Кош миздүү кылычтар б. з. баш чениндеги Кен-Кол маданиятына мүнөздүү эстеликтерде табылган. Кетмен-Төбөдө б.з. I-V-кылымдарындагы көрүстөн эстеликтеринде арбын табылган. Айрым кылычтар сак урууларынын көрүстөндөрүндө кездешет

Карахандар каганатынын бетме-бет кармаштардагы жоокерлердин курал жарактары бир миздүү ийри кылыч (палаш) жана кош миздүү(меч) орто узундуктагы кылычтардан турган. Кылычтардын миздерине, туткаларынын кол таканычтарына (перекрестье) араб жазуусу жана гүлдөр чегилип, инкрустациялоо ыкмасы менен кооздолгон. Бул курал жарактардын жасалышында ислам маданиятынын таасири байкалат.

Бул мезгилдеги найзалар жасалышы жана формасы боюнча эки типке бөлүнөт.

1-тип. Үч бурчтуу формадагы найза (вток). Ал жука темирден оролуп, учтуу жасалган. Анын моюн тарабында сап бекитүүгө ылайыкташкан тешиги болгон. Бул куралдын түрү Кыргызстандын эрте орто кылымдарындагы эстеликтеринде белгисиз. Бул түрдөгү найза учтары VIII-XI кылымдардын аралыгында өгүз жана печенек уруулары тарабынан колдонулган. Мындай найзанын түрүн карахандардын жеңил куралданган жоокерлери колдонушу толук мүмкүн. Бул куралдын түрү ат үстүндө эмес, мерчемделген аралыкка ыргытуу жолу менен душмандарына каршы колдонгон болуу керек.

2-тип.Ортосунан учуна карай төрт кырдуу жасалып, ал эми карама- каршы тарабына түтүк сымал жасалган моюндуу найза.Буга окшош найзалар Хк. тартып Урал жана Волга аймактарында көчмөн уруулар колдонгон.Бул найзаларды карахандар мезгилинде атчан жана жөө аскерлер колдонушкан. Табылган найзалардын анализине караганда карахандар

мезгилинде атчан жана жеңил найзанын түрү менен куралданган жоокер бөлүктөрү болгондугу айгинеленет.

Жоокер денесин коргоочу жабдыктар туулгалар, чопкуттар жана сооттор болгон.

Туулга. Карахандар мезгилинде туулгалар сейрек табылга катары белгилүү. 1941-жылы Александровка шаар урандысынын XI-XII кк. мүнөздүү катмарында табылган. Ал конус түрүндө жогору тарабына карай ичкерген тегерек туулга болгон. Туулганын төбөсүндө кыска отогосу (султанчик, шишак) болгон. Ал эми Акбешим шаар урандысында темир туулганын жоокердин мурдун жапкан бөлүгү табылган. Туулганын мурун жапкыч бөлүктөрү Орто Азиянын эрте орто кылымдардагы Согд дубалындагы таажычан жоокердин сүрөттөрүндө көрүүгө болот. Сүрөттөрдө туулга конус сымал жасалган. Төбөсүндө чок (шишак) болгон. Туулгалар бир канча майда пластиналарды төбөсүн карай ийип бириктирилген абалда тартылган. Ар бир кошулган жерлеринде кошумча темир пластиналары менен бириктирилип кандалганы чагылдырган. Желке тарабы тордолгон бөлүктөр (бармица) менен туулгага жалганган. Туулгалардын бул түрү Орто Азиянын аймактарында карахандар мезгилинде тарашы мүмкүн.

Соот. Жоокерлердин денесин коргоочу жабдыктар X-XII кк. арылыгындагы Ак-Бешим шаар эстелигинин урандыларынан табылган. Сооттун темир пластиналардан жасалган түрүнүн фрагменттери курулуш турак жай урандыларында кезигет. Пластиналардын айрым өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу 3 вариантка топтоштурулган. **I вариант.** Пластиналардын биринчи тобу төрт чарчы жасалган. Ортоңку бөлүгү сыртын карай крест формасында капшырылып чыгарылган абалында. Пластиналардын жогорку тарабында үчтөн, төмөнкү тарабынан экиден тешиктер менен көзөлгөн. **II вариант.** Пластиналар төрт чарчы, ортоңку бөлүгү сыртын карай узунунан тик бурчтуу абалында капшырылып чыгарылып жасалган. **III вариант.** Бул топтогу пластиналар жалпак тик бурчтуу болгон. Пластиналардын төмөнкү тарабынын бурчтары тегеректелип жасалган. Айрым тик бурчтук пластиналардын капталдары араа сымал тиштүү жасалган үлгүлөрү да кездешет.

Жогорудагы археологиялык табылгалар боюнча карахандар мезгилиндеги темир пластиналардан жасалган сооттордун үч түрү болгон. Алар жасалышы боюнча эки бөлүктөн турган. Майда тик бурчтуу пластиналардан куралган сооттор жоокерлердин дене мүчөсүн белден моюнга чейинки тарабын коргоо үчүн жасалган. Алардын айрымдары бышыкталып сыртын карай капшырылган абалда болгон. Экинчи бөлүгү узунунан куралып жана жеңил металл пластиналардан жасалып, пластинадагы борбордук бөлүгүндөгү тешиктер аркылуу кайыш жиптер менен бириктирилген. Пластиналар мындай шартта узун тарабы менен горизонталдуу абалда жогору карай бириктирилет. Ошондой эле карахандар мезгилинде ламелярдуу сооттор менен бирге башка сооттор болгон. Айрым учурларда төмөнкү пластина катарларынын тизмегинин жогорку пластина катар тизмегинин учтары менен бастырып жасалган (чешуйчатый) түрү

колдонулган. Мына ушундай эки бөлүктөн жасалган сооттор айрыкча атчан жоокерлердин кыймыл аракетине өтө ыңгайлуу болгон. Ал эми узун куралып жасалган сооттор жөө аскерлер үчүн колдонулган. Мындан сырткары ушул эле мезгилде темир соот пластиналардын горизонталдуу катар тизмектерин бириктирүүдө темир шакекчелерден куралган сооттор да болушу мүмкүн. Ага археологиялык казууларда шакекчелерден куралган сооттордун үзүндүлөрүнүн табылышы далил боло алат. Карахандар мезгилиндеги темир сооттор эрте орто кылымдардагы түрк урууларынын оор куралданган жоокерлердин соотторунун өркүндөтүлгөн түрү. Карахандар тарабынан соотторду жасоо ыкмалары андан ары өркүндөтүлгөн. Сооттор металлдан гана жасалбастан жумшак материалдар: териден, катталган кездемеден, шырылган жана кийздерден жасалышы мүмкүн.

Карахандар доорунан баштап курал-жарактардын айрым түрлөрү өзгөрүлө баштаган. Алардын ири мамлекетинин түзүлүшү менен бирге ийкемдүү жоокерчилик курал-жарактарынын жаңы түрлөрү өздөштүрүлгөн. Аз болсо да алтын жазуу менен шөкөттөлүп кооздолгон кылычтаркездешет. Отурукташкан маданияттын таасиринде карахандардын жоокердик курал-жарактарында соот бузар, кууш канаттуу төрт бурчтуу, төрт кырдуу, учу үч бурчтуу жана кыска моюндуу, таканычтуу жебелердин жаңы түрлөрү кеңири колдонула баштаган. Бул мезгилде көчмөн түрк жоокерлерине мүнөздүү үч канаттуу жаа жебелери өзүнүн маанисин жогото баштайт, ошону менен бирге эле түрк каганаттары мезгилиндеги жаалар карахандар мезгилинде өзгөрүүсүз колдонула берген.

Ал эми алыскы аралыкка колдонулуучу курал-жарактардын болгондугун жаа жебелер аркылуу билүүгө болот. Түрк каганаттары мезгилинин жебелерине салыштырмалуу жаңы типтеги жебелер: учтуу кууш канаттуу соот бузар жебелер көбүрөөк колдонула баштаган. Алардын канаттарынын өзөгү төрт кырдуу, үч кырдуу жана жалпак болгон. Мындай жебелер оор куралданган темир чопкуттар менен жабдылган душмандарга каршы колдонулган. Бул жебелердин көпчүлүгү карахандар каганатынын кол өнөрчүлүк жана маданий борборлорундагы шаар урандыларынын катмарларында табылган. Жебелер жана жаалар атайын кутуларга жана баштыктарга салынып, белге тагынып жүрүшкөн. Табылгаларда жыгач, же кайыңдын кабыгынан жасалган октуктарды курга тагынууда темир илгичтер колдонулган.

Карахандар каганатынын бетме-бет кармаштардагы жоокерлердин курал-жарактары бир миздүү ийри кылыч (палаш) жана кош миздүү (меч), орто узундуктагы кылычтардан ошондой эле найзалардан турган. Кылычтардын миздерине, туткаларынын кол таканычтарына (перекрестье) алтындалган араб жазуусу жана гүлдөр чегилип, кооздолгон. Бул курал-жарактардын жасалышында ислам маданиятынын таасири байкалат. Кылычтардын узундуктарына жараша ийри бир миздүү кылычтар атчан жоокерлерге, кош миздүү орто узундуктагы кылычтар жөө аскерлерге ылайыктуу курал болуп эсептелинет. Ошондой эле карахандар жоокерлери мурдатан колдонулуп келген узун саптуу темир найзаларды колдонушкан.

Карахандардын согуш жүргүзүү ыкмалары коңшулары сыяктуу оор куралданган атчан жана жөө аскерлерге ылайыкташкан. Карахандар доорунда темирден жасалган сооттор колдонулган. Мындай шартта жөө аскерлердин кошундарынын түзүлүшү мүмкүн эле. Аскердик курамы, башкаруу, согуш жүргүзүү ыкмалары жана уюмдашуусу түрк каганаттары мезгилиндегидей бир аз өзгөрүүлөрү менен кала берген. Кыргызстандын X-XII кк. жоокерчилик курал жарактарынын өнүгүшүнө байланыштуу согуш жүргүзүү тактикасынын эволюциясы тарыхый кырдаалга жана коомдун өнүгүшүнө байланыштуу ыңгайлашып өнүгүп келген.

Карахандар мезгилиндеги көчмөн уруулардын отурукташуусу, ислам дининин кабыл алынышы алардын отурукташкан калктардын ортосундагы карым катнаштарынын маданий жуурулушуна алып келди. Бул доордо курал-жарактардын жана жабдыктардын жаңы түрлөрү менен толукталды. Башкача айтканда, жаңы типтеги соот бузар жебелер, дене коргоочу түрдүү чопкуттар жасала баштаган. Бетме-бет салгылашууларда кооздолгон орто узундуктагы түрдүү кылычтар, бир жана кош миздүү түз кылычтар жана найзалар жасала башталды. Бул куралдарга караганда аскер кошундарынын жөө топторун бөлүктөрү болушу мүмкүн. Мындай топтор шаарларды жана ордону коргоодо негизги күч болгон. Ошону менен бирге атчан жоокерлердин сокку уруучу бөлүктөрү катары кала берген.

Үчүнчү бап XII-XIV кылымдагы Теңир-Тоодогу көчмөндөрдүн жоокерчилик курал жарактарына жана аскердик уюмдашуусуна арналат.

Жаа.Биздин замандын II м.ж. баш чендеринде Борбордук Азиянын чыгышынан монгол тектүү уруулар батышты көздөй жылды. Алар жергиликтүү калктар менен жуурулушту. Ошондуктан археологиялык эстеликтерде жоокердик өнөрүнө байланышкан курал-жарактардын өнүгүшүндө монгол тектүү уруулардын таасири таасын байкалат. Жаа жана жебе XII-XIV кылымдар арасында жоокердик ишинин бирден-бир маанилүү куралы катары кала берген.

Жаалардагы сөөк бастырмаларынын санына жараша алар төмөндөгүчө типке бөлүнөт:

1-тип. Бир бастырмалуу жаалар. Жаа бастырмалары ар кандай узундукта жасалган. Жаалар жыгач бөлүктөрүнөн куралган. Анын борбордук бөлүгү бастырма менен бекемделген. Жаа эки четки кайкы келген жыгач бөлүктөрүнөн, ийкемдүү эки ийиндеринен, туткасынын эки жыгач бөлүгүнөн жана сөөк бастырмасынан турган.

2-тип. Жаанын борбордук бөлүгү эки бастырмалуу болгон түрү. Б.з. II м.ж. баш чендеринде курама жаалардын түзүлүшүндө өзгөрүүлөр болгон. Бир, же эки бастырмалуу (бирөө ички, экинчиси сырт тарабына) жаалар тарай баштаган. Ушундай жааларды түрк доорунун жааларынын андан ары эволюциялык өнүгүүсү менен байланыштырылат. X кылымдарда монгол тибиндеги бир же эки бастырмалуу жааларды кимак уруулары колдонушкан жана алар бул жаанын түрүн Евразия талааларына жайылтышкан.

II миң жылдыктын баш чендериндеги эстеликтерде белгилүү болгон жаа табылгалары Кыргызстандын аймагындагы уруулардын маанилүү

куралы катары кала берген. XII-XIV кылымдардагы Теңир-Тоодогу көчмөндөрдүн согуштук жаалардын түрлөрүнүн өнүгүшүндө жергиликтүү түрк урууларынын, карахандардын жааларына байланыштуу эволюциялык өнүгүүсүндөгү моңгол тибиндеги жаалардын түрү тарай баштайт. Орто кылымдардагы жаа жана жебелерди жасоо, аны колдонуу салттары кыргыздардын жашоо тиричилигинде колдонулуп келе бергендиги тууралуу маалыматтар этнографиялык материалдарда да камтылган.

Жебелер. Жебе учу сапчалуу жасалып, канаттарынын түзүлүшү ар түрдүү формада болгон. Ошондой эле туура кесилишинде да формасы бир өңчөй эмес. Жебелердин формасы жана туура кесилишиндеги абалы боюнча алар шарттуу түрдө группаларга жана типтерге бөлүнөт.

I группа. Жалпак жебелер. Алты типтен турат. Алардын баары саптуу жасалган. **1-тип.** Ромба сымал жебелер. Бул типтеги жебелер саны боюнча башка топторго салыштырмалуу арбын кездешет. **2-тип.** Сектор тибиндеги жебелер. Бул жебелер тобу тегерек келген кең миздүү курч учунан туруп, канаттары сабын карай куушурулган абалда жасалган. **3-тип.** Мулук (Томар). Жебе түз абалдагы учунан, кууш канаттарынан, сабына ийкем куушурулуп, жалгаштырылып жасалган. Капталынан караганда жебелер узун жана ичке көрүнүп учу туура кесилген сыяктуу, башкача айтканда мулук абалда болгон. **4-тип.** Кемек (Срезный). Жебенин учу бир жагына жантайма миздүү жасалып канаттары менен сабын карай куушурулуп жасалып тээк менен камсыз болгон. Мындай типтеги жебе учтары Түндүк Казахстандын көчмөн уруулар тарабынан колдонулуп келген. **5-тип.** Канаттары ромб сымал жасалып, бир тарабы сабын карай узартылган формадагы жебелер. Жебенин жогору тарабы кең миздүү, учтуу келип, тараптары менен ийкем сабына карай куушурулуп жасалган. Айрымдарынын тээктери менен жасалганы белгилүү.

6-тип. Кайкы жарым ай формасындагы жебе. Бул типтин бир жебеси белгилүү. Жебенин бул түрү Кыргызстандын аймагындагы алгачкы табылга. Бул топтогу жебелер кеч орто кылымдардагы көчмөн урууларынын эстеликтеринде сейрек кездешет.

II группа. Томпок жебе (Линзовидный). Бул жебелердин туура кесилишинде томпок мүнөзгө ээ. Канаттардын формалары боюнча 1 типтен турат. Ургуч башы кең бурчтукка ээ болуп, учун карай куушурулган абалда болгон. **1-тип.** Соот бузар – (боеголовковый) үч бурчтуу, көлөмдүү, кыска моюндуу жана саптуу жебе. Сап менен моюндун ортосу таканычтуу жасалган.

III группа. Жара кесилиши боюнча чагылгандын символун элестеткен жебенин тобу. Бул группадагы жебелер Кыргызстандын аймагында өтө сейрек кездешет. Бул жебе XII кылымдардан тартып кийинки доорлого мүнөздүү. Кыргызстандын аймагында сөөк жебелер түрк доорундагы эстеликтерде аз санда кездешет. Моңголдордо XIII-XIV кылымдарда жебенин бул түрү аз колдонулган.

Катуу жыгачтан жасалган жебелер туурасынан кесилишинде тегерек абалда болгон. Сырткы түзүлүшү боюнча жебе бурчтары кесилген (түз абалда) ромб же кичинекей челек формасында жасалган. Анын бир тарабы

көзөлүп сапталган. Жебенин учунун тулкусу челек абалында жасалышына караганда ал териси баалуу чакан жаныбарларга жана куштарга аңчылык кылууга ылайыкталып жасалган болуш керек. Бул жебе XIII-XIV кылымдарга мүнөздүү экендигин белгилесек болот. Ал эми жебенин дагы бир бөлүгү – каскактар болуп эсептелет. Кээ бир жебелердин сырты боелгон, айрым учурда кайың кабыгы менен оролгон учурлары да кездешет.

Сакталып калган калдыктарга караганда жебе каскактарды жасоодо кайың, талды колдонушкан. Жыгач жебелер жеңил куралданган жоокерлерге карата колдонулушу мүмкүн. Аңчылык ишинде да пайдаланышкан. Жыгач жебелерди кыргыздар аңчылык ишинде колдонуп келишкен.

Коломсок. Бул мезгилге тиешелүү Кыргызстандантабылган коломсокторду түзүлүшү жана жасалган материалы боюнча эки типке бөлүүгө болот. **1-тип.** Сүйрү цилиндр абалындагы, эки четки тарабы түз кайың кабыгынан жасалган коломсок. Мындай коломсокту “жабык” коломсок деп эсептешет. Коломсок цилиндр абалында, жогору жагынан төмөн карай, кеңейтилип жасалган. Бул мезгилдин коломсоктору жоокердик өнөрүндөгү жабдык катары мааниге ээ болуп, жоокердин белине сөөктөн, темирден жасалган илгичтер менен илип жүрүүгө ыңгайлашып жасалган. **2-тип.** Сүйрү цилиндр абалындагы жебе салуучу мойну төрт бурчтуу кесилген коломсок. Коломсоктун түп тарабы түз жана жоон, ал эми моюн тарабынын тулкусунда төрт бурчтуу кесиндиси бар. Ушундай түзүлүштөгү коломсокту илимий түркүмдөөдө “чөнтөктүү” деп сыпатташат. Башкача айтканда, коломсоктун жаа салуучу моюну тегиз эмес, бир тарабынын капталы узун жасалат. Мындай коломсоктун узун тарабы менен асынып жүрүүгө ылайыкташкан. **3-тип.** Жыгачтан жасалып кайың менен капталган чөнтөктүү коломсок. Коломсокту жасоодо ичке узатасынан кайкы жонулган эндүү жыгачтын бетине узатасынан кесилген кайың кабыгын бекитип жасалган түрү. Коломсок сүйрү абалда жасалып жебе салуучу тарабында учтары тегеректелген “чөнтөк” калканычтуу жасалган. Коломсоктордун жана илгичтердин түрлөрү XII-XIV кылымдарга таандык моңгол доорундагы Казахстандан, Алтайдан, Түштүк Сибирден, Борбордук Азиядан табылган мезгилдеш эстеликтер менен окшоштугу бар. Борбордук Азиянын түрк тилдүү урууларынын маданияттарында кеңири белгилүү. Аларды жасоо жана колдонуу кийинки доорлордо өзүнүн маанисин жоготкон эмес.

Саадак. Кыргызстандын аймагында 3 саадак табылган. Саадактар тери жана кийизден жасалган. Эки типке бөлүнөт. **1-тип.** Терисаадак. Анын тулкусу үч бурчтуу абалда болуп, бир тарабынан учун карай жаа жыгачынын ийилген формасына окшоштуруп жасалган. Саадактын сырткы бети ири малдын терисинен жасалган, ал эми ички бетинин материалдары сакталып калган эмес. Болжолу, кийиз колдонулушу ыктымал. Айрым жерлеринде жибектин калдыктары байкалган. **2-тип.** Териден, кийизден жасалган саадак. Саадак жаа жыгачынын жарымына чейинки узундукка жаап турган. Жаалар кергичи бошотулган абалда саадакка жайгаштырылган. Жаа жана

жебелердин саадакта жайгашуусуна караганда, саадактын ички тарабы эки бөлүктөн турган.

Жогорудагы маалыматтарга караганда саадактар б.з.ч I миң жылдыктын экинчи жарымынан тартып көчмөн уруулар тарабынан колдонулуп келгендигин белгилесек болот. Ал эми Сүттүү-Булак жана Беш-Таш кородо табылган саадактар жана аны менен бирге кошо камтылган табылгалардын жыйындысы (жебелер, жаалар ж.б) XII-XIV кылымдарга мүнөздүү. Айрым элдерде саадактар этнографиялык маалыматтарда айтылып келет. Кыргыздардын фольклордук булактарында жана Манас эпосунда саадак тууралуу маалыматтар арбын кездешет. Маселен, ”саадак тарт”, ”саадак какты”. ”Саадагы өгүз белиндей” деп сыпатталып мүнөздөлгөн маалыматтар бар.

XIII-XIV кылымдардагы жоокерлердин жакынкы аралыкка колоднулуучу курал-жарактары-найза, балта, кылыч, чокмор, бычак, канжар Кыргызстандын аймагында сейрек табылат. Себеби ушул мезгилдеги көчмөн уруулардын курал-жарактарынын негизги түзүмүн аралыкка атуучу жаа жана жебелер түзөт.

Чокморлоду жасалаган материалдары боюнча эки группага бөлүүгө болот: **I группа.** Колодон куюлган чокморлор. Эки даанасы белгилүү жана формасы боюнча эки типке бөлүнөт: **1-тип.** Башы колодон куюлган чокмор. Чокмордун тулкусу (ортоңку бөлүгү) төрт кырдуу, ал эми эки четки тарабы алты кырлуу кылып, кооздолуп жасалган. Тулкусунун ортосу көзөлгөн жана саптоого ылайыкташкан. Чокмордун тулкусунун капталы алты кырлуу, кооздолуп жасалып, сырткы капталдарынын ортосунда шиштери бар. Чокмор тутка саптоого ыңгайлашып жасалган. **2-тип.** Чокмордун колодон тегерек формада куюлуп жасалган түрү. Ортосунда сапка ылайыкташкан тешиги болгон. Капталдарында айланта 3 катар урчуктуу, быдырлуу жасалган.

II группа. Темирден жасалган чокмор. Ортосу төрт кырлуу жана төрт бурчтуу жасалган. Эки четки тарабы кошумча алты кырлуу кооздолгон. Анын бир тарабы алты кырлуу түтүк менен бириктирилген. Чокмор тулкусунун ортосунан тутка саптоо үчүн кичине көзөлгөн. Сырткы капталдарында урчуктары жок. Анын кичине көзөлгөн тешиги аркылуу бул курал пайдаланууда кайыш, чынжыр өткөрүлүп, экинчи учу жыгачка бириктирилген. Курал шалк-этме болушу толук мүмкүн. Шалк-этмелердин алгачкы үлгүлөрү Кыргызстандын Ысык-Көл өрөөнүндө жерге катылган коло буюмдарынын курамында табылган. Ал тегерек шаар формасында колодон куюлуп, капталына ”П” тамга сымал кулак жасалган. Бетме-бет кармашта колдонулуучу бычактар да табылган. Алар негизинен темирден жасалган. Бычактар саптуу, бир жана кош миздүү жасалган. Бычактар жыгач кынга салынган.

XII-XIV кылымдарда жоокерлердин денени коргоочу жабдыктар: сооттор, калкан жана туулга болгон. Мына ушундай жарактардын моңгол жоокерлеринин колдонулушу тууралуу маалыматтар жазма маалыматтарда, перс, кытай жана Чыгыш Европадагы иконографиялык сүрөттөрдө

камтылган. Сооттор темир шакектерден бир-бирине кийгизилип, токулуп жасалат. Денени коргоо үчүн соотон башка чопкут да колдонулган. Чопкут тик бурчтуу темир чарайналардан куралган.

Кыргызстандын аймагындагы жогоруда аталган мезгилдин эстеликтеринде туулгалар азырынча ачыла элек. Борбордук Азияда орто кылымдардагы жунгарлардын жана кеч орто кылымдардагы кыргыздардын темирден жасалган туулгалары белгилүү. Туулга чарасы бүтүн темирден жарым шар формасында жасалган. Анын эндүү тарабына жалпак темир пластина алкак менен бекемделген. Алкакка беш бурчтуу айбан (козырек) бекемделген. Туулганын ортосу аркылуу жалпак темир пластина менен кооздолгон, төбөсүндө сегиз гүлдүү (розетка) кооздолгон.

Карахандар мамлекетинде ислам дининин, көчмөн уруулардын таасири менен маданияттагы олуттуу өзгөрүүлөргө алып келди. Бул мезгилде жоокердик ишинде негизги курал болуп жаа жана жебелер кала берген. Денени коргоочу жабдык чопкут, туулга, соот болгон. Моңгол мезгилине чейинки жана моңголдордун курамына кирген аскер бөлүктөрү жеңил жана оор куралданган атчан жоокерлер бөлүктөрүнөн турган. Оор куралданган атчан жоокерлер, темир туулга, жалпак темирден чарайналуу же тордолгон сооттор менен денелерин коргошкон. Аскерлер найза, чокмор, бычак, канжар, калкан менен куралданышкан. Мындай куралдарды жакынкы аралыктагы уруштарда пайдаланышкан. Булардан сырткары алар саадак же коломсок менен камсыз болушкан. Ал эми жеңил куралданган атчан жоокерлер жумшак териден, кийизден жана шырылган материалдардан тигилген калың соот кийип жүрүшкөн. Археологиялык табылгаларда жумшак материалдардан жасалган сооттор азырынча белгисиз. Алар көлөмдүү жалпак жебелерди арбын колдонушкан. Жаалары кыска жасалып анын туткасынын ички жана сырткы тараптары мал сөөгүнөн жасалган кошумча бастырмалар менен күчөтүлгөн жаалардын ийиндеринин серпилүүсү күчтүү болгон.

Каршылаштарына оор куралданган атчан аскер топтору жарып киришкен. Демек, археологиялык буюмдарга караганда жеңил куралданган жоокерлер кошуну көпчүлүгүн түзүп, майдан тааласына биринчилерден болуп киришкен. Кармашуунун соңун оор куралданган тандалма жоокерлер жыйынтыкташкан. Болжолу, айрым учурларда жергиликтүү каратылып алган элдерден кошумча жөө аскердик топтор түзүлгөн. II миң жылдыктын биринчи жарымында эрте түрк мезгилиндеги сапаттуу курал-жарактарын топтому ийкемдүү түрдө шартка жараша өздөштүрүлө берген. Мурдагы мезгилдеги жоокердик уюм сакталып турган. XIII-XIV кылымдардагы согуш жүргүзүү тактикасында мындай ыкмалар колдонулган: чалгындоо, сүнгүп кирүү, капысынан тездик менен кол салуу, буктурма, жалган качуу, курчоо ж. б. Ушундай согуш жүргүзүү эрежелери эрте орто кылымдарда, кийин XI-XIV кылымдарда да жогорку деңгээлде колдонулган.

Орто кылымдардагы түрк жана түрк моңгол мезгилинин жоокерчилик курал-жарактары согуш жүргүзүү тактикасы кыргыздардын кенже эпосторунда да камтылган.

КОРУТУНДУ

Жалпылап айтканда Кыргызстандын VI-XIV кылымдарда жоокердик курал жарактарынын өнүгүшүнө байланыштуу согуш жүргүзүү тактикасынын эволюциясы тарыхый кырдаалга жана коомдун өнүгүшүнө байланыштуу ыңгайлашып төмөндөгүчө өнүгүп келген:

- Байыркы түрк мезгилиндеги уруулардын курал-жарак жана жабдыктары атчан жоокерчиликке негизделген. Негизинен жоокерлер курама күчөтүлгөн жаалар жана өзөгү түрдүү абалдагы көлөмдүү жебелерди колдонушкан. Ошондой эле кылычтын түрлөрү, найза, балта, чокмор жана башкаларды колдонушуп аралаш куралдардын комплексин пайдаланган.

- Карахандар мезгилиндеги көчмөн уруулардын отурукташуусу, ислам дининин кабыл алынышы алардын отурукташкан калктардын ортосундагы карым-катнаштарынын маданий журуулушуна алып келди. Бул доордо курал-жарактардын жана жабдыктардын жаңы түрлөрү менен толукталды. Башкача айтканда жаңы типтеги соот бузар жебелер, дене коргоочу түрдүү чопкуттар жасала баштаган. Бетме-бет салгылашууларда кооздолгон орто узундуктагы түрдүү кылычтардын, бир жана кош миздүү түз кылычтар жана найзалар жасала башталды. Бул куралдарга караганда аскер кошундарынын жөө топторунун бөлүктөрү болушу толук мүмкүн. Мындай топтор шаарларды жана ордону коргоодо негизги күч болгон. Ошону менен бирге атчан жоокерлер да сокку уруучу бөлүк катары кала берген.

- Моңгол империясынын түзүлүшү Евразиянын географиялык жана саясий абалына таасир этип, жоокерчилик иштин уюмдашуусуна, курал-жарактардын курамынын өзгөрүүсүнө алып келди. Башкача айтканда, согуш талаасында “моңгол” тибиндеги курама күчөтүлгөн жаалар жана көлөмдүү жеңил жебелер кеңири аймактарга тарай баштаган. Мындай куралдардын өзгөрүүсү түрк каганаттары ошондой эле карахандардын доорунда колдонулган салмактуу түрдүү жебелеринин жана курама жааларына салыштыруу менен аларды ажыратып, өзгөчөлүгүн аныктоо менен согуш жүргүзүү тактикасын андоого мүмкүн болду. Бирок моңгол жоокерлеринин ичинде бетме-бет кармаштарда колдонулуучу курал жарактардын түрлөрү Кыргызстандын аймагында азырынча белгисиз. Балким, бул куралдардын түрлөрү менен моңголдордун тандалма жоокерлери жана кол башчылары куралданган.

- Ошондой эле денени коргоочу чопкут сооттор түрк, карахандар доорундагы жабдыктарга салыштырмалуу начар өнүгүшү да мүмкүн. Ал монголдордун көчмөн жашоосу менен түшүндүрүлөт. Бирок, моңголдордун согуш жүргүзүү тактикасы, уюмдашуусу Борбордук Азия чөлкөмүндө кылымдар бою калыптанып келе жаткан салтты андан ары натыйжалуу өздөштүрүшкөн. Согуш жүргүзүү ыкмалары, айрым курал-жарактардын түрлөрү XV-XIX кылымдардагы Борбордук Азиянын аймагындагы уруулардын, анын ичинде кыргыздардын жоокерчилик өнөрүндө көп окшоштуктар кездешет. Мындай окшоштуктар орто кылымдардагы түрк

тилдүү уруулардын согуштук курал-жарактары, согуш жүргүзүү чеберчиликтери жана ыкмалары моңгол жоокерлери тарабынан ылайыкташып өнүктүрүп кийинки доорлордогу уруулардын жоокерчилик ишине байланыштуу изин калтырды.

Диссертациялык эмгектин темасы боюнча изилдөөнүн жайынтыгында **төмөнкү практикалык сунуштар** берилет:

1. Орто кылымдардагы Кыргызстандын курал жарактары жана жоокерчилик өнөрүн мындан ары излдөөнүн зарылчылыгы бар, анткени жоокерчилик иши орто кылымдардагы уруулардын маданиятынын бир бөлүгү болуп эсептелет.
2. Курал жарактардын жана жоокерчилик өнөрүнүн коңшу аймактардагы табылгалар менен салыштырып изилдөө аймактагы жоокерчилик ишинин өзгөчөлүктөрүн жалпылыктарын изилдөөгө мүмкүнчүлүк берет.
3. Жазма булактардагы маалыматтарды жана археологиялык булактарды колодонуу аркылуу орто кылымдардагы көчмөн уруулардын жоокерчилик ишин толук изилдөөгө мүмкүнчүлүк берет.
4. Жоокерчилик өнөр жана курал жарактар Кыргызстандын аймагындагы саясий тарыхын окуп үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк берет.
5. Орто кылымдардагы Кыргызстандын жоокерчилик иши жана курал-жарактары Борбордук Азиянын аталган мезгилдеги табылгалар менен салыштырып изилдөө аркылуу алардын өз ара байланыштарын жана өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө мүмкүнчүлүк берет.

Диссертациянын негизги жоболору төмөнкү билдирүүлөрдө жарыяланган:

1. Солтобаев, О.А.. Новые находки луков и стрел в средневековых памятниках Кочкорской долины [Текст] / О.А. Солтобаев, Ю.С. Худяков, К.Ш. Табалдиев // Хасановские чтения: Тез. докл. – Бишкек, 1994. – Вып. 2. – С. 94-96.
2. Солтобаев, О.А. Предметы вооружения древнетюркского времени из могильника Беш-Таш-Коро II [Текст] / О.А. Солтобаев // Вопросы археологии Сибири и Дальнего Востока: Тезисы докладов к XXXV РАЭСК. – Кемерово: ОЗТ, 1995. – С. 102-103.
3. Солтобаев, О.А. Многофигурные композиции на костяных пластинах из памятника Сүттү-Булак [Текст] / О.А. Солтобаев, Ю.С. Худяков, К.Ш. Табалдиев // Новейшие археологические и этнологические открытия Сибири: Материалы IV годовой итоговой сессии Ин-та археологии и этнографии. – Новосибирск, 1996. – С. 242-245.
4. Ausgrabungen auf dem Graberfeld von Suttu-Bulak, Raj. Kochkorka, Kyrgyzstan [Text] / Von Bodo Anke, M.I. Moskaev, O.A. Soltobaev, K.S. Tabaldiev // Eurasia Antiqua. Deutsches archaologisches institute. – Berlin, 1997. – Band 3. – S. 513-570

5. Солтобаев, О.А. Новые находки предметов изобразительного искусства древних тюрков на Тянь-Шане [Текст] / О.А. Солтобаев, Ю.С. Худяков, К.Ш. Табалдиев // Рос. археология. – М., 1997. – № 3. – С. 142-148.
6. Солтобаев, О.А. Археологические исследования в Алайской долине [Текст] / О.А. Солтобаев, К.Ш. Табалдиев, Р.Бозер, М.И. Москалев // Ош и Фергана: археология, новое время, культурогенез, этногенез. – Бишкек, 2000. – Вып. 4. – С. 87-93.
7. Солтобаев, О.А. Шлемы, найденные на территории Кыргызстана [Текст] / О.А. Солтобаев, Ю.С. Худяков, К.Ш. Табалдиев // Археология, этнография и антропология Евразии. Эпоха палеометалла. – Новосибирск, 2001. – С. 101-106.
8. Солтобаев, О.А. Комплекс памятников руническими надписями в местности Көк-Сай в Кочкорской долине на Тянь-Шане [Текст] / О.А. Солтобаев, Ю.С. Худяков, К.Ш. Табалдиев // Археология, этнология и антропология Евразии. – Новосибирск, 2002. – № 3 (11). – С. 124-131.
9. Солтобаев, О.А. Железный шлем кыргызского воина эпохи позднего средневековья из Ак-Келя [Текст] / О.А. Солтобаев, Ю.С. Худяков, К.Ш. Табалдиев // Коомдук илимдер журн.= Sosyal Bilimler Dergisi. – Бишкек, 2004. – Sayı, 9. – С. 235-242.
10. Солтобаев, О.А. Кыргыздардын согуштук куралдары (Манас эпосу жана археологиялык-этнографиялык булактар боюнча) // «Манас» жана кыргыз салты. – Урумчу, 2015 [Электронный ресурс] / О.А. Солтобаев. – Режим доступа: <http://www.manas.cc/kg/forum.php?Mod=viewthread&tid=1255> . – Загл. с экрана.
11. Солтобаев, О.А. Кыргызстандын аймагындагы орто кылымдардагы элдердин жоокерчилик өнөрү [Текст] / О.А. Солтобаев Кыргызстандын тарыхы. Байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин. 3 томдук. I том. Байыркы мезгилден XVII к. чейин. // КР УИА Тарых жана маданий мурас институту // Башкы ред. А. Джуманалиев (төрага) ж. // Бишкек: «Кут-Бер», 2016. – С. 284-293.
12. Солтобаев, О.А. Байыркы Кочкор-Башы [Текст] / О.А. Солтобаев // Ю.С. Худяковдун 70 жылдыгына арналган илимий жыйнак // Арноо тарых жана мурас түрмөгү. – Бишкек, 2017. – С. 147-160.

07.00.06 - Археология адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты илимий даражасына талапкер Солтобаев Орозбек Азековичтин “Кыргызстандын орто кылымдардагы курал-жарактары VI-XIVкк. (типтери, хронологиясы жана эволюциясы)” темасындагы диссертацияга

РЕЗЮМЕ

Чечүүчү сөздөр: археология, орто кылымдар, курал-жарактар, жебе, кылыч, соот, түрк тилдүү уруулар, түрк-моңгол, кыргыздар, жоокерчилик өнөрү.

Көрсөтүлгөн диссертацияда Кыргызстандын орто кылымдардагы жоокерчилик курал-жарактары жана алардын өнүгүшүнүн эволюциясына анализ берилген. Диссертаттын ою боюнча, аталган хронологиялык чектеги жоокерчилик ишиндеги курал-жарактары археологиялык табылгалар менен изилдөө негизги таянычы болгон.

Изилдөөнүн максаты болуп Кыргызстандын орто кылымдардагы курал-жарактары (VI-XIV) мезгилдик чеги жана эволюциясын археологиялык жана жазуу булактары аркылуу изилдөө.

Изилдөөнүн объекти Кыргызстандын орто кылымдардагы курал-жарактары (VI-XIVкк.)

Диссертациялык изилдөөнүн максаты Кыргызстандын VI-XIV кылымдарындагы жоокерчилик курал-жарактарын, аскердик уюмдашуусун археологиялык жана башка (жазуу, петроглифтер, фольклор, этнографиялык) булактардын айкалышында комплекстүү аныктоо.

Изилдөөнүн методологиялык негизи бул- диссертациялык иш археологиялык булактарды түрлөргө, типтерге, класстарга бөлүү системасын негиздөөдө эволюциялык теорияга таяныч жасалды, илимий объективдүүлүк, тарыхый принциптер сакталды. Археологиялык табылгаларды типтерге, түрлөргө бөлүүдө, өзгөчөлүктөрүн аныктоодо тарыхый-генетикалык, салыштырмалуулук, типологиялык диахрондук, тарыхый системалык, структуралык -функционалдык жана математикалык статистикалык анализ жүргүзүү колдонулду, тарыхый булактардын айкалышында объективдүү, салыштырмалуу анализ жүргүзүү методдору колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

Кыргызстандын орто кылымдардагы курал-жарактардын изилдөөдө Кочкор өрөөнүндөгү Бел-Саз, Чап, Беш-Таш-Короо, Сутту-Булак Соң-Көл, Алай көрүстөндөрү, Кошой-Коргон шаарча эстелигиндеги табылгалар ошондой эле Саймалы-Таш, Өрнөк аска-таш эстеликтер аркылуу аскер ишинин топтомуна, уюмдашуусуна, чеберчилигине атайын археологиялык жана жазма булактар аркылуу анализ жүргүзүлүп илимий айлампага киргизилди;

Жаңы табылган курал-жарактар аркылуу орто кылымдардагы көчмөн жана отурукташкан калктардын мамилелерин аныктоого негиз салынды; Курал-жарактар аркылуу булак таануучулук кору байтылды

диссертации Солтобаева Орозбека Азековича на тему “Вооружение средневекового Кыргызстана в VI-XIV вв. (типология, хронология и эволюция) ” на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06–Археология

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: археология, средневековье, вооружение, наконечники стрел, сабля, доспех, тюркоязычные племена, тюрко-монголы, кыргызы, военное дело.

В данной диссертации дано анализ комплексному вооружению средневековому Кыргызстану. В результате исследования введены в научный оборот ряд новых предметов вооружения и воинского снаряжения средневекового Кыргызстана и проведены всесторонние исследования.

Объектом исследования является вооружение Кыргызстана в средневековый период (VI-XIV вв.).

Предметом исследования является совокупность предметов вооружения и воинского снаряжения, особенности военной организации, тактические приемы ведения боя средневекового населения Кыргызстана в VI-XIV вв. на основе комплексного анализа археологических, письменных, изобразительных и этнографических источников.

Целью исследования является комплексное исследование широкого круга предметов вооружения и военного дела Кыргызстана VI-XIV вв. на основе археологических и других (письменных, изобразительных, фольклорных, этнографических) источников.

Методы исследования. Основываясь на эволюционной теории, с учетом принципов историзма и объективности при разделении типов, видов археологических находок, выявления их особенностей были использованы историко-генетический, сравнительный, типологически-диахронный, историко-системный, структурно-функциональный и метод математическо-статистического анализа, метод объективного и сравнительного анализа исторических источников

Полученные результаты и их новизна. Исследование могильников Бел-Саз, Чап, Беш-Таш-Короо, Сутуу-Булак в Кочкорской долине, могильники на Сон-Куле, Алае, могильника Айгыр-Жал, городища Кошой-Коргон, наскальных рисунки Саймалы-Таш, Орнок. Впервые проведен системный анализ предметов вооружения, воинского снаряжения, военной организации и особенностей военного искусства средневекового Кыргызстана, определены тесные взаимосвязи кочевого и оседлого населения в период средневековья.

Область применения. Научные результаты диссертации могут быть использованы в последующих научных исследованиях истории средневекового Кыргызстана и сопредельных территорий, а также в учебно-педагогическом процессе. Результаты могут использоваться для пропаганды историко-культурного наследия, в воспитании военно-патриотического духа, в подготовке краеведческих музейных экспозиций, посвященных средневековому периоду

SUMMARY

of dissertation of Soltobaev Orozbek Azekovich on “Weapons of medieval Kyrgyzstan” on achievement academic degree of candidate of historical sciences on specialization 07.00.06 – Archaeology

Key words: archaeology, Middle Ages, weapons, arrowheads, sword, armor, Turkic-speaking tribes, Turk-Mongols, Kyrgyz people, military art.

The object of the research is the weaponry of Kyrgyzstan in the medieval period (VI-XIV centuries AD).

The subject of the research is the set of objects of weapons and military equipment, characteristics of military organizations, tactics of the medieval population of Kyrgyzstan in the VI-XIV centuries on the basis of an integrated analysis of archaeological, written, iconographic and ethnographic sources.

The aim of the research is a comprehensive study of a wide range of weapons and features of military art of Kyrgyzstan in VI-XIV centuries, based on archaeological and other (written, iconographic, folklore, ethnographic) historical sources.

Methods of research based on the evolutionary theory, taking into account the principles of historicism and objectivity in the separation of types, species of archaeological finds, identifying their features, historical and genetic, comparative, typological-diachronic, historical-system, structural and functional method of mathematical and statistical analysis, the method of objective and comparative analysis of historical sources

The research results and their novelty. The study of the burial sites of Bel-Saz, Chap, Besh-Tash Koroo, Sutuu-Bulak in Kochkor valley, burial grounds on Son-Kullake and Alay valley, burial site of Aygyr-Jal, medieval settlement Koshoy-Korgon, petroglyphs of Saimaly-Tash and Ornok. For the first time, the system analysis of weapons, military equipment, military organization and features of the military art of medieval Kyrgyzstan was carried out, also were determined the close relationship of the nomadic and sedentary population of medieval Kyrgyzstan.

Scope of the research results. The scientific results of the dissertation can be used in subsequent scientific research of the history of medieval Kyrgyzstan and neighbor territories, as well as in the educational process. The results also can be used to promote historical and cultural heritage, in the education of the Patriotic spirit, in the preparation of local history museums exhibitions dedicated to the medieval period.